MTA Régészeti Intézete
00059550

TÖRTÉNELMI ÉS MŰVÉSZETI ANTOLÓGIA III.

Szerkesztette:

Tóthárpád Ferenc

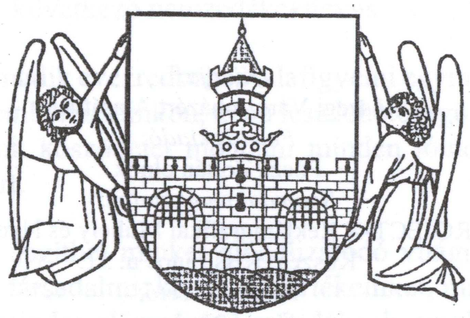

Megjelent a magyar királyság ezer éves évfordulója alkalmából

KŐSZEG, 2000

Holl Imre

A KÖZÉPKORI KŐSZEG VÁROS*

Kőszeg a középkori magyarországi városok között a várostörténetírásnak – több kérdését tekintve is – mostoha gyermeke. Amikor a szabályos alaprajzú, alapított városokról van szó, csak a jól ismert felvidéki és erdélyi városokat hozzák fel példaként (így Lőcse, Nagyszombat, XIII. sz. vége, Bártfa, 1320. Kolozsvár, stb.) Pedig a kőszegi városalaprajz két megoldásával is mintaértékű: egyrészt a szabályos alaprajz a sarkában álló városi várral, másrészt maga a váralaprajz. Ez tulajdonképpen egy ősrégi rendszer, mely (ázsiai példáktól most eltekintve) a tervezett görög városokra vezethető vissza. (Ezek közül itt csak a macedóniai *Seuthopolis*, IV-III. sz. Kr. e., újonnan kiásott maradványaira utalunk, a görög Hippodamos városépítészeti elveinek megfelelő, szabályos derékszögű utcarendszerével, az É-i sarokban elhelyezett királyi palota és agora külön védelmi terület.[1])

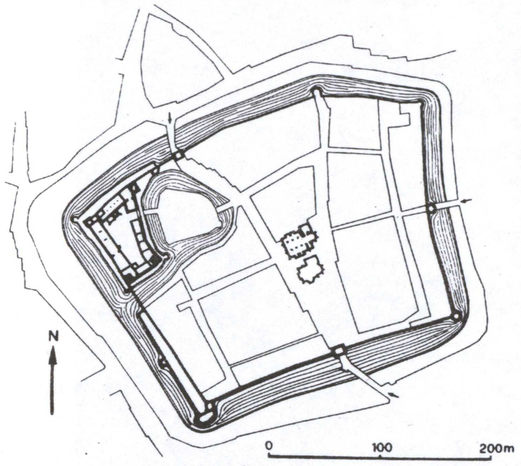

1. kép
Kőszeg későközépkori városalaprajza. A városfalakat a XVI. században tornyokkal modernizálták.

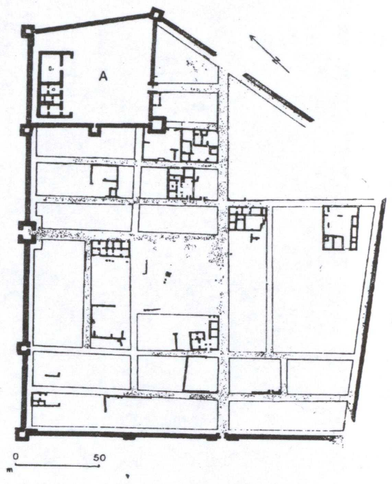

2. kép
Seuthopolis alaprajza, Kr. e. IV-III. század

A középkori európai városalapítások második nagy korszaka (XII-XIII. sz.) ezt a megoldást ismét felélesztette és gyorsan elterjedt; Franciaországban, Itáliában, Németországban,[2] Ausztriában és Csehországban számos példája található. (A

*Holl Imre tanulmánya egy 1991. évi konferenciára készült. (A szerk. megj.)

legkiérleltebb, konzekvesen véghezvitt megoldások közül említhetjük Aigues-Mortes, 1246-72. és Manfredonia, 1256. városát.)

Az új városalapítások gazdasági okokból jöttek létre, s csak kisebb számban találkozunk olyanokkal, ahol ezen kívül a védelmi-hadászati szerep ugyanígy fontos tényező. Hisz csak a legnagyobb hatalommal bíró urak rendelkeztek megfelelő katonai erővel.[3] A mi szempontunkból a XIII. század, főleg második fele érdekes, amely a kisvárosok alapításának fő ideje Közép-Európában.[4] Jellemző ezekre a várostörténetírás szerint az ezer fő alatti lakosság: jogi szempontból ugyan alig maradtak el a nagyobbaktól, de kisebb gazdasági szerepük van, a kézművességnek csak szerény központjai; parasztpolgári (Ackerbürger) települések. Gyakori, hogy földesuruk számára határképző funkciót is ellátnak, ezért a városi vár ugyanolyan fontos, mint a templom és a piactér.[5] Ha a közelebbi ausztriai fejlődést tekintjük,

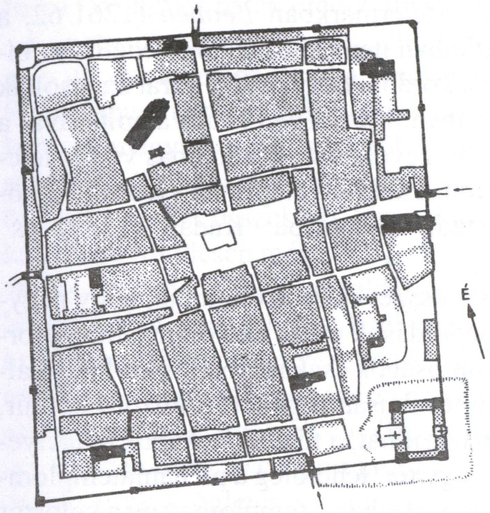

Wiener Neustadt 1194

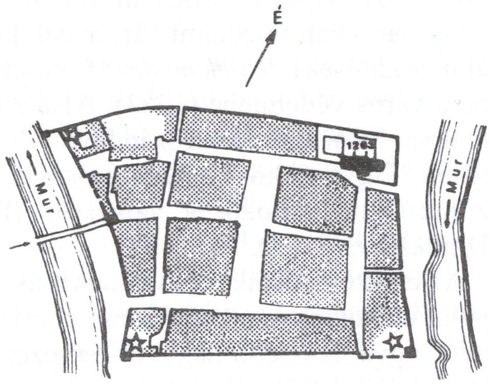

Leoben 1261-62

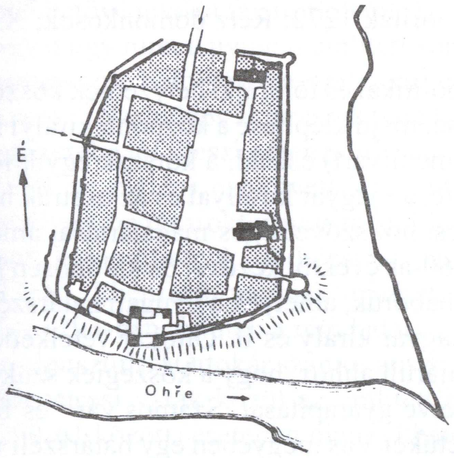

Kadaň 1250 után

3. kép
1: Wiener Neustadt; 2: Leoben; 3: Kadaň alaprajzai – a mérnökileg tervezett szabályos megoldások; vár a sarokban (vagy a folyóparti oldalon).

akkor megállapíthatjuk, hogy egy részüket a tartományi fejedelem alapította, másokat a legnagyobb főúri családok: a XII. sz. végétől kezdve főleg a határvidékeken, mezővárosok, illetve városok alakjában.[6] A korábbiaknál rendszerint elnyújtott háromszögű piacteret (Dreieckförmige Längsanger) alakítottak ki: *Gmünd* (plébániatemplom 1200 körül, átépített vár), *Horn* (XII. sz. második fele, vár XII/XIII. sz. újkorban átépítve, a város 1304-ben már falakkal védett). A későbbi csoport alapításai már kezdettől városok, négyszögletes piactérrel (Rechteckplatz): *Wiener Neustadt* a legkorábbi példa (1194-XIII. sz.), *Bruck an der Leitha* (Schloss Prugg: 1242-ben említve. A város újjáépítésére I. Rudolf ad polgárainak kedvezményeket 1276-ban, ekkor létesül az új, szabályos alaprajzú, a régebbi település mellett.)[7]

Az 1260-as években II. Ottokár ausztriai uralmát több, falakkal és várral megerősített város alapításával próbálta biztosítani. Ezekre is jellemző a négyszögű, szabályos alaprajz, sarkában városi várral. Steiermarkban *Leoben* (1261/62, a DK-i sarokban fejedelmi vár, másik két sarkában nemesi családok védelmére bízott erődítések), *Bruck an der Mur* esetében a korábbi hegyen álló várat kapcsolták be a város védelmébe (1263). Alsó Ausztriában *Marchegg* (1268) alapításával a magyar határ közelében szándékolt csapata összevonására is alkalmas várost létesíteni.[8] Ugyanekkor Csehországban is alapított szabályos alaprajzú városokat,[9] közülük kettő tartozik a vár-város (Burgstadt) csoportba: Kadaň (1259) és Domažlice (1262).[10]

Az említett példák – és számos más város – összevetése azt mutatja, hogy nagyjából ugyanabban a korszakban elterjedt megoldások ezek, de korántsem egyformák, ugyanis kisebb-nagyobb tervezési hasonlóságok csak regionális körben találhatóak. Csak néhány alapelv azonos: a geometrikusan rögzített (kitűzött) kontúr, mely azonban a helyi adottságoktól függően torzulhat; a fő utak és kapuk tengelyének szabályos vezetése; központi piac-utca vagy tér, lehetőleg a plébániatemplommal együtt; a sarokba állított városi vár; némely esetben a templom vagy a kolostor ugyancsak ilyen, védelemre is hasznos elhelyezéssel[11] (Gmünd, plébániatemplom; Leoben, domonkosok; Bruck a.d. Mur, minoriták 1272; Retz domonkosok, XIII. sz. v.; Kadaň, minoriták).

Kőszeg létrejöttét kétségtelenül hasonló politikai és földrajzi helyzetnek köszönhette: a főúri territoriális hatalom biztosítása, majd kiépítése a központi királyi hatalom meggyengülése után; a Kőszegi (Németújvári) család, a korszak egyik leghatalmasabb oligarcháinak politikai helyzete, a magyar királlyal és az osztrák hercegekkel egyaránt vetélkedő, hol ellenséges, hol szövetséges magatartása, amely gyakran évenként változtatta pártállását. A 60-as évektől kezdve, de különösen IV. Béla halála után (1270) gyakoriak voltak a háborúk, amelyek a nyugati határszéleken is zajlottak – de ezek előzményei, a magyar király és II. Ottokár vetélkedése Stájerországért (1252-59) ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a kőszegiek szükségesnek lássák várrendszerük kiépítését, illetve gyarapítását. Számos vár[12] és falu birtoklása után idejét láthatták, hogy helyzetüket Vas megyében egy határszéli *vá-*

ros alapításával is erősítsék. Ez a megoldás Magyarországon – ahol a főurak várak és az ezekhez tartozó nagybirtokok és falvak megszerzésével növelték hatalmukat – kivételes eset volt, csak a Kőszegiek tették meg.[13] Véleményünk szerint ez is bizonyítéka, hogy az általuk jól ismert osztrák és cseh példákat követték.[14]

Az eredeti alapítólevél szövege nem maradt fent, de midőn Róbert Károly királytól a város szabadalmai megerősítését kapta (1328), a helyi hagyományokra hivatkoztak, mely Kőszegi Henrik bán (1253-tól országbíró, 1260-tól nádor) és fia Iván nevéhez kötötte az alapítást.[15] A régészeti kutatás ezt az időpontot teljes mértékben alátámasztotta[16]: a XIII. sz. közepére-második felére tehető a legkorábbi települési réteg és a várépítkezés megkezdése – még K. Henrik halála (1274) előtt. A városalaprajz szabályos négyszögű, kissé trapéz alakú kontúrja, a középső piactér széles, kissé háromszögű alakja tervszerű megoldás. A kisebb szabálytalanságokat (a trapézformát) a terepadottságok befolyásolhatták, mint az egykor K-i oldalon folyó Gyöngyös patak eredeti medre.

Kőszeg esetében a másik jellemző építészeti megoldás, amelynek vizsgálata még inkább lehetőséget ad a városalapítás kérdéseinek megértéséhez, maga a vár. Ennek típusa ugyanis építésének első és második periódusában gyökeresen eltérő a korszak magyarországi váraitól. Csak későbbi kiépítése a XV. században közelít más XIV-XV. századi várakhoz. Első periódusában négy, szögletes saroktoronyból és az ezeket összekötő, kissé trapéz alakú alaprajzú várfalból állt a város sarkán, majd rövidesen még a XIII. sz. végén megépült egy É-i palotaépület is a második periódusban. Ez a megoldás a közép-európai, négysaroktornyos várakra jellemző a XIII. században.[17] Ezek vizsgálata során már korábban rámutattunk arra, hogy megoldásuk nem vezethető le a dél-itáliai szabályos alaprajzú kastélyvárakból (Frigyes császár építkezései az 1230-as években), vagy a franciaországi királyi várépítészetből, amelyek egyébként nagy hatással voltak az európai várépítészetre. A közép-európai csoport korai várai ugyanis eltérő, egyben fejletlenebb megoldások: csak szögletes saroktornyokat alkalmaznak, kezdetben csupán egyetlen, legfeljebb két palotaszárnyat építenek, nem használják a modernebb, aktív védelmet lehetővé tevő (a falsík előtt álló) torony-megoldást.[18] Úgy véltem, létrejöttüket – ugyanúgy mint a nyugati említett váraknál – keleti és bizánci várépítészeti elvek megismerése befolyásolta, archaikus elemeik pedig a helyi hagyományokból származnak.[19] Szabályos alaprajzuk tette lehetővé, hogy az alapított város geometrikus rendszerébe jól illeszkedjenek. Első példájuk Wiener Neustadt városi vára lehetett (a XIII. sz. elején), ezt követték további ausztriai kastély-várak, amelyek közül[20] a szabályos, négysaroktornyos megoldást jelenleg csak *Bécs* és *Ebenfurth* esetében látjuk bizonyítottnak. A bécsi új vár már II. Ottokár kezdeményezésére épült (1276)[21]. Ebenfurth várának újjáépítésére Chunrad von Pottendorf kapott engedélyt 1293-ban, miután a régi határvár az Ottokár és IV. Béla király közti harcokban elpusztult.[22] Ottokár számos ausztriai és csehországi városalapítása során megépült városi várak közül az említett Bécsen kívül csak egy csehországi, *Kadaň* (1250-61 között) esetében bizonyítható ugyanez a kiérlelt szabályos megoldás.[23]

MTA Régészeti Intézete KÖNYVTÁRA * 2. *

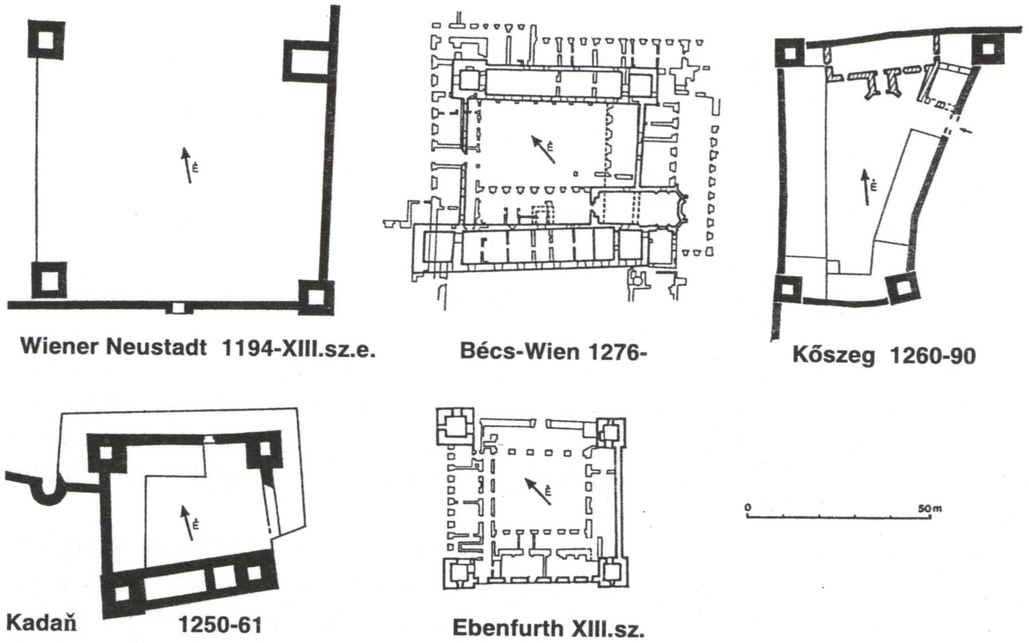

4. kép

A négysaroktornyos várak közép-európai csoportjának megoldásai. (Wiener-Neustadt, Bécs, Kőszeg, Kadaň, Ebenfurth.) A saroktornyok négyszögletesek, a várfalon belül állanak, vagy csak kismértékben nyúlnak ki a homlokzati falból.

A kőszegi városi vár tehát első periódusában a tervezett alaprajzú város szerves védelmi részeként épült ki. Építésének ismeretlen irányítója a Kőszegi család tagjai számára jól ismert ausztriai városok és várak legkorszerűbbnek tartott megoldásait alkalmazta, valamivel szerényebb mértékben.[24] Az új város és vára már fekvésénél fogva is alkalmas volt arra, hogy későbbi kifejlesztésével a család nyugat-magyarországi territóriumának központja lehessen. Az a tény, hogy fekvése e területen belül inkább befelé, az osztrák határtól távolabb volt, talán azzal is magyarázható, hogy így nyugat felőli támadás esetén nem állt az első vonalban.[25] Henrik bán halála után csak öt év múlva osztozkodnak a nyugati birtokokon Iván és Miklós,[26] a várak közül Iván kapta Borostyánkőt és Kőszeget (1279). Utóbbi helyen – véleményem szerint – ekkor kezdi meg a városi várban palotája felépíttetését.[27] A város számára a következő fél évszázad is háborúktól, ostromoktól terhes korszakot jelentett, ami nem kedvezhetett fejlődésének. Területéből következtethetően csak kisszámú lakossága volt[28] (még az 1532. évi török ostrom után sem növelték a városfallal védett területet), így a földesúri alapítású, nem fejlődőképes kisvárosok sorsát követte. Létrejötte, típusa hazai viszonylatban mégis egyedülálló példája a közép-európai XIII. századi városalapítások egyik legjellemzőbb csoportjának. A fentiekkel talán megmagyarázhattuk, hogy milyen politikai fejlődés és kulturális kapcsolatok igazolhatók, vagyis a városalaprajz, építéstörténet (régészet) és történelem hogyan utalnak egymásra.

JEGYZETEK

1. *T. Taylor*, In: World Archaeology 19 (1987) No.1.14-15.
2. *T.Hall*: Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Stockholm 1978. 111-142.
3. *O.Feger*, Das Städtewesen Südwestdeutschlands. In: Die Städte Mitteleuropas. (Linz 1963) 48-50.
4. *H. Stoob*, Forschungen zum Städtewesen in Europa. (Köln 1970) 218-219.
5. *Stoob*, 135.
6. *K. Gutkas*, Die Entwicklung des österreichischen Städtewesens. In: Die Städte Mitteleuropas. 81-86.
7. *K. Gutkas*, In: Österreichisches Städtebuch. Die Städte Niederösterreichs. 1. (Wien 1988/15-18; und. Bd.2. (Wien 1976)
8. *M. Schwarz*, In: Ottokar-Forschungen. Jb.für Landeskunde von Niederösterreich. 44/45 (1979) 464-466.
9. A legfejletettebb megoldás Kolin (1261) *D. Líbal*, Alte Städte in der Tschechoslowakei. (Pragus 1971) 20.
10. *Holl I.* Kőszeg vára a 13. században. ArchÉrt 113 (1986) 66; a várak: *T. Durdík* In: AH 3 (1977/46; városok: Pamět měst. (Praha 1975) 34, 130.
11. *K. Gutkas*, In: Die Städte Mitteleuropas. 86. Utóbbi megoldás nem csak a városfal jobb védelmét biztosította, de azt is, hogy az építkezést az egyház is segíti, gyorsabban készül el a védelmi rendszer.
12. Az 1271-es békeokmány szerint Vas megyében Kőszeg, Szt. Vid, Borostyán, Szalónak, Kertes; Zalában Sztrigó; Varasd megyében Farkas két vára.
13. *Fügedi E.*, Ispánok, bárók, kiskirályok. (Bp. 1986) 180.
14. *Holl* 1986, 66-67. – Részletesebben: Holl I., Kőszeg vára a középkorban. (Monográfia, kézirat 1985; Történeti összefüggések c. fejezet.)
15. *Fejér, G.* Codex diplomaticvs Hvngariae...T.VIII.3.279.
16. *Holl*, Kőszeg vára a középkorban. (az ásatás megfigyeléseinek és leleteinek leírása). Rövidített értékelés: Holl, 1986.
17. *Holl, I.*, Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban. ArchÉrt 111 (1984) 194-217. Itt összefoglaló értékelése az európai fejlődésnek és a legfontosabb csoportok bemutatása. Eszerint a közép-európai csoport jelentősen eltér az itáliai és franciaországi váraktól.
18. Falsík előtt álló torony eddigi tudásunk szerint csak két esetben fordul elő (Wien, Kőszeg); mindkettőnél csak egy torony és jellemzően a bejárati oldalon; csak egyik oldalukkal állanak előre.
19. *Holl*, 1984.207. – Az osztrák kutatás is a Babenbergek keresztes hadjáratai során szerzett tapasztalatainak tulajdonítja (1189-91, 1217) a védelmi építészetben megjelenő új megoldásokat; így pl. új torony és kapuformák és a kastélyvárak megjelenését: *G. Seebach,* In: 1000 Jahre Babenberger in Österreich. Katalog. (Wien 1976) 362, 468-469. *R. Wagner-Rieger* (u.o.150) pedig ezenkívül az új szabályos városalaprajz alkalmazását is az új szemléletben keresi. – A magam részéről ezenkívül a közvetlen bizánci családi kapcsolatokat tartottam fontosnak.
20. Megfelelő régészeti-építészettörténeti kutatás hiányában számos, esetleg hasonló ausztriai vár eredeti formáját nem ismerjük, (például Bruck a.d.L., Gmünd, Laa a.d. Thaya, Retz két vára, Leoben stb.) vagy nagymérvű átépítése miatt nem is tisztázhatók. Wiener Neustadt várát is falkutatással kellene periodizálni. A wiener-neustadti vár 4 tornyát 1260-ban már említik: „kastrum quatuor tirrium"; *M. Weltin*, In: Ottokar-Forschungen, 175,74. jegyz. Bruck a.d.L. korai tornyához nem tudjuk milyen további falak tartoztak.
21. *Holl* 1984. 208-209. elfogadva M. Dreger keltezését, szemben más osztrák szerzőkkel. A legújabb irodalom is így látja: *P. Csendes* In: Ottokar-Forschungen, 155-157. – Kétségtelen azonban, hogy teljes kiépíttetésére Ottokárnak már nem volt ideje, s az áthúzódott I. Rudolf korszakára is, kápolnáját pedig I. Albrecht alapításaként említik 1301-ben. – A vár alaprajzát Meldemann képe (1530), B. Wolmut városalaprajzának

és az 1458. évi leírásnak, valamint a J.L. Hildebrand tervén (1724) még látható régi falaknak figyelembevételével rekonstruáltam, s így ez eltér Klaar alaprajzától.

22. Österreichisches Städtebuch. I. Red. *F. Godmann.* (Wien 1988) 187-189. *G. Binder,* Die niederösterreichischen Burgen und Schlösser. (Wien 1925) Bd. I.58. – A korábbi határvár még nem épülhetett ilyen modern formában. A négyzetes alaprajz fő elemeit *A. Klaar* tisztázta: Beiträge zu Planaufnahmen österreichischer Burgen. II.1. (Wien 1973) Plan 9. – *Seebach,* i.m.468. a XIII. sz. elejére keltezi!
23. *T. Durdík – E. Lehecková,* In: AR 29 (1973) 281-292. – A csehországi kastélyvárak összefoglaló bemutatása: *T. Durdík,* K puvode kastelu stredoevropského typu. AH 14 (1989) 233-2255. Ezek közül azonban a szorosan vett négysaroktornyos típusba Chudim és Horšovský Týn nem sorolható, Domažlice vára pedig egyetlen kerek tornyával nem is rokon megoldás. Písek viszont árkádos udvarával fejlettebb rendszer és az udvar teljes körülépítésével a reprezentatív palota-megoldások felhasználását jelenti. Durdík mindezeket a helyi közép-európai fejlődés eredményeinek tartja, a távolabbi hatás lehetőségét elveti. Létrejöttük egyik indítékát a szabályos városalaprajz derékszögű telekrendszerében keresi. – Utóbbi szerintem csupán megkönnyítette egy kastélyvár elhelyezését a középkorban /genetikus kapcsolat legfeljebb az antik városoknál állt fenn), de a kettő közt nincs tervezési összefüggés. Ezt az is mutatja, hogy számos szabályos városalaprajz esetében Közép-Európában – és II. Ottokár idejében Csehországban – nem is alkalmazták ezt az alapjában véve egyszerű rendszert, csak a „kastélyvár" tágabban értelmezett egyszerűbb formáját (pl. csak két torony és palotaszárny). Ezek lehetnek a helyi fejlődés eredményei, de a *négysaroktornyos szabályos vár* nem ebből fejlődött ki. (Utalhatunk itt arra is, ahogy a korai francia és angol várak többsége nem is városi vár.) – Die Güssinger, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 79 (Eisenstadt 1989) előadásai és hozzászólásai több ízben említik a kőszegi alsó várat, részben velem egyező, részben ellentétes megállapításaikat itt nem említem, ugyanis egyik szerző sem ismerte 1984-ben és 1986-ban megjelent cikkeimet és bizonyítékait, a kutatásaim alapján helyreállított műemléket is csak egyesek ismerték. – *W. Meyer* (i.m.212) feltételezi, hogy a kelet-ausztriai kastélyvárak e terület megerősített római villáinak megoldását követik, a hivatkozott irodalom megállapításai a továbbélésről azonban erősen túlzottak, s ráadásul egy esetben sem az „Eckrisalitenvillen" védelmi típusú épületeinél mutatható ki, hanem egészen másoknál. – *Bakay K.*, Savaria 19/2 (1990) 67-79, a kőszegi alsóvárból csak két tornyot tart XIII. századinak – korábban csak egyet fogadott el –, s ezeket önálló lakótoronynak tartja, a korai palotát pedig a ferences kolostornak (!) s az egészet a korai *város* épületeinek egy háromszögű piactér szegélyén. Az ilyenképpen elképzelt „Burgstadt" semmiképp sem hasonlít az általa felsorolt osztrák városokhoz.
24. A szerényebb mérték elsősorban a város kis területében mutatkozik, másrészt az egyetlen templom jelzi. Ha igaz a Continuatio Vindobonensis adata, úgy alapítása után ferences kolostora volt, mely 1289-ben elpusztult. A XV. sz. elején kiépült plébániatemplomról úgy vélik, ennek helyére került. Ha így van, úgy Sopron analógiája hozható fel, ahol a ferences kolostor szintén a város főterének közepén állt. (A soproni Fő tér eredeti nagyságáról lásd: *Holl I.*, Középkori városi élet – városi építészet (Städtisches Leben im Mittelalter – städtische Architektur) ArchÉrt 114, (1989) 55,2 kép: a kolostor mögötti tér rész csak később épült be, ezért volt ott az első városháza is.
– A vár előtt szabadon hagyott terület (elővár) – véleményem szerint – a szükség szerint toborzott nagyszámú lovascsapat gyülekező helyéül szolgálhatott a mozgó hadjáratok közben.
25. 1260-ban még IV. Béla párthívei, Ottokár ellen, de a későbbiekben is inkább kell tartaniok az osztrák hercegtől, mint a magyar királytól. 1289-ben is csak a hadjárat végén foglalták el Kőszeget, majd Szent Videt.
26. A két másik testvér már korábban megkapta örökségét.
27. *Holl,* Kőszeg vára (Bp. 1992) és 1986, 56-61.
28. A XV. században sem volt a plébánián kívül további kápolna vagy kolostor. 1532 után a nagymértékben sérült városfalak eredeti vonalát erősítik; nyugat felé pedig egy második városfal is épül, sarkán ágyútoronnyal. (E kettős városfal meglétét 1962. és 1964. évi ásatásaim során derítettem ki; korábban nem volt is-

mert a belső – korai – városfal helye. A városfal és a vár ásatási eredményeként rekonstruáltam a város középkori alaprajzát – már közöltem a Régészeti Intézet évkönyvében, 1970-ben. Azóta ezt az alaprajzot használják többen is.)

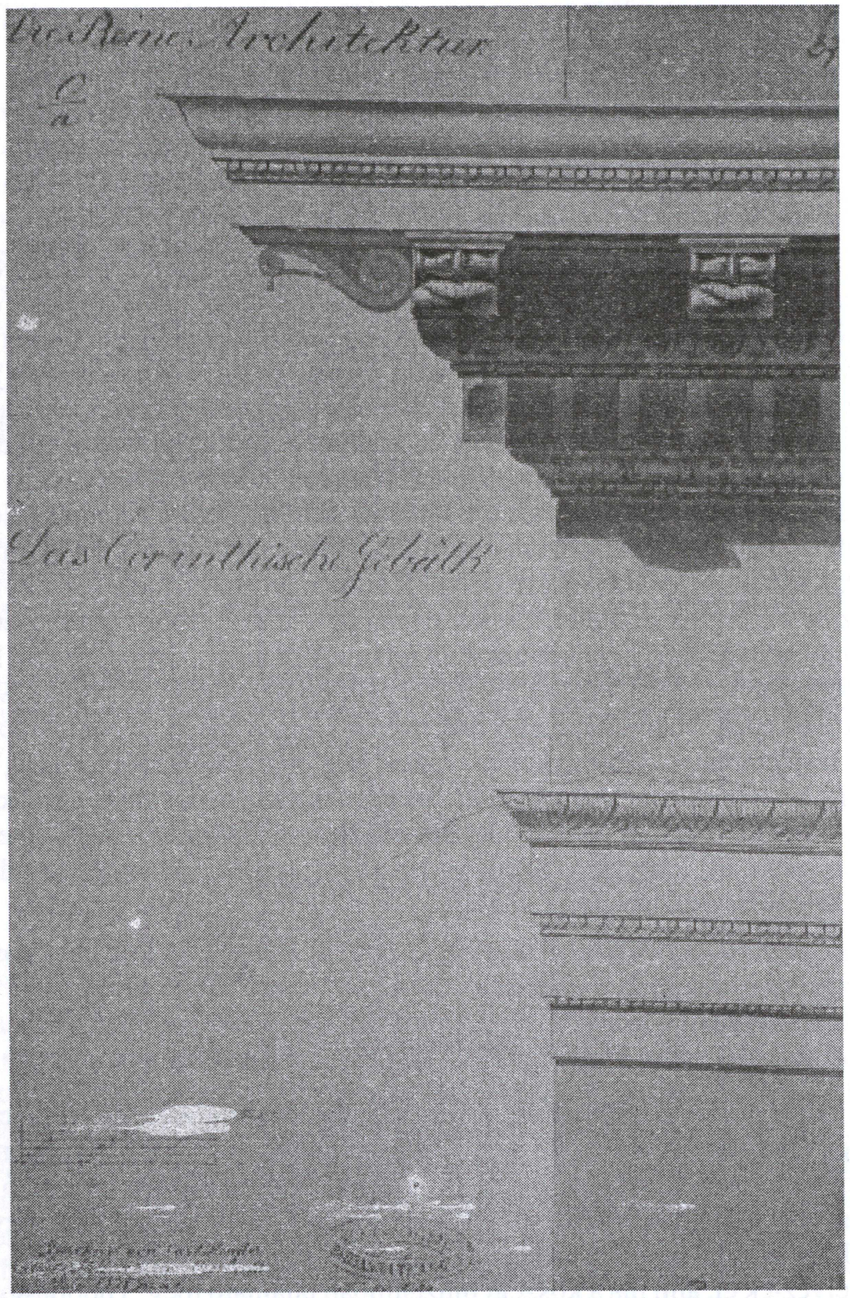

Kőszegi rajziskola: Korinthoszi párkány (1838)